

LIETUVOS TOTORIŲ RANKRAŠTINĖ KNYGA: ISTORIJA IR TYRIMŲ PERSPEKTYVA

GALINA MIŠKINIENĖ

Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
El. paštas: galina.miskiniene@ff.vu.lt

Lietuvos totorių rankraštinės knygos tradicija, sudaranti išskirtinį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo bruožą, užgimė XVI a. viduryje. Rusėnų ir lenkų kalbomis, bet arabiškais rašmenimis surašyti seniausieji totorių rankraščiai (kitabai, chamailai, tefsirai ir tedžvidai) datuojami XVII a. viduriu. Rankraščiuose šalia slavų kalbų daug tekstų parašytų arabų bei senąja osmanų kalba. Į šią rankraštinę literatūrą specialistai atkreipė dėmesį dar XIX a. viduryje. Tačiau išsamios ir kryptingos studijos prasidėjo tik XX a. antroje pusėje, profesoriumi Antonui Antonovičiui išleidus monografiją „Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система“ (1968). Išjudinus turtingus Rytų kultūros klodus, buvo imtasi grafinės, tekstologinės ir teminės rankraščių analizės (Galina Miškinienė, Andrzejus Drozd, Czesławas Łapiczius, Paulius Suteris). Vis dėlto šios studijos nepakankamos, nes didžiosios archyvuose saugomų rankraščių daugumos turinys, grafinės, literatūrologinės, kalbinės, religinės ir kultūrinės charakteristikos menkai žinomos net šios srities specialistams. Iki šiol transkribuoti (iš arabiškų rašmenų) ir visos teksto apimties paskelbti vos keli totoriški rankraštiniai šaltiniai. Iššifruoti rankraščiai suteikia įvairios informacijos ir apie religinį, ir apie kultūrinį Lietuvos totorių bendruomenės gyvenimą. Vienas iš seniausių ir svarbiausių rankraščių – Ivano Luckevičiaus kitabas. Nuo jo atradimo XX a. pradžioje Keturiasdešimties Totorių kaime ir prasidėjo susidomėjimas šiais rankraščiais. Šis didelės apimties (280 puslapių) kitabas labai svarbus taip pat dėl savo įvairaus turinio ir gali būti laikomas savotiška LDK musulmonų enciklopedija.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos totoriai, kitabas, arabiški rašmenys, kodikologija

Knyga kiekvienos tautos istorijoje atlieka ypatingą vaidmenį ir turi didžiulę reikšmę jos (tautos) egzistavimui ir vystymuisi. Spausdintinės knygos¹ kaip tokios Lietu-

vos totoriai neturėjo. Savo bendruomenės poreikiams tenkinti jie išstobulino rašytinę tradiciją. Lietuvos totorių literatūrinė kūryba, būdama hermetiško pobūdžio, per savo gyvavimo laiką XVI–XX a. tik keletą kartų viešai pasireiškė, paskelbdama apie savo egzistavimą. Prie žinomų tokių veikalų priskiriami anoniminės autorystės traktatas

¹ Lietuvos totorių spausdintinės knygos tradiciją, užgimusią tarpukaryje, jos žanrus, vystymąsi ir raidą vertėtų aptarti atskirai. Trumpai ši problema buvo paliesta knygoje *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich* [4, 64–66].

*Risale-Tatari-Lech*² ir spausdintiniai veikalai – Azulevičiaus *Totorių apologija*³ [1630] ir J. Sobolevskio *Wykład wiary machometanśkiej czyli islamskiej wyjęty z części Kóranu i przykazania proroka chadisiem zwanych* [1830].

Į Lietuvos totorių rankraštinės knygas specialistai atkreipė dėmesį dar XIX a. viduryje. Tačiau išsamios ir kryptingos studijos prasidėjo tik XX a. antrojoje pusėje, profesoriui Antonui Antonovičiui išleidus monografiją *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система* (1968). Išjudinus turtingus Rytų kultūros klodus, buvo imamasi grafinės, tekstologinės ir teminės rankraščių analizės (Andrzejus Drozdus, Czesławas Łapiczius, Galina Miśkinienė, Paulius Suteris).

Šio straipsnio tikslas yra kompleksišškai išnagrinėti Lietuvos totorių rankraštinės knygos raidą, siekiant atskleisti jos tendencijas ir dėsningumus, aptarti totoriškų

knygų saugojimo, surašymo, sklaidos ir funkcionavimo šeimoje ir bendruomenėje aspektus. Taip pat pasitelkus vieną iš žymiausių rankraščių – Ivano Luckevičiaus kitabą (perrašytas XVIII a. pirmojoje pusėje) – parodyti raštijos ypatumus ir tekstologinių tyrimų būtinumą. Tik iššifruoti daugiakalbiai rankraščiai suteikia įvairiopus informacijos ir apie religinį, ir apie kultūrinį Lietuvos totorių bendruomenės gyvenimą.

Šiuolaikiniuose rankraštinės Lietuvos totorių tradicijos tyrimuose galima aptikti darbų, skirtų vienoms ar kitoms su tyrimo objektu susijusioms problemoms, tačiau pasigendama šaltinių publikacijų su išsamiais komentarais ir nuoseklaus tekstų tyrimo. Vis dar neatsakyta į klausimus dėl šių rankraščių šaltinių, jų vertėjų, perrašinėtojų, jų lokalizacijos. Savo darbe bandysime parodyti, kas jau yra padaryta šioje srityje, o kas dar tik laukia nuodugnios analizės ir išsamaus esamos medžiagos apibendrinimo.

RANKRAŠČIŲ ATsirADIMO PRIEŽASTYS IR ŽANRAI

Totoriai, iš Aukso ordos į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atsikėlę prieš 600 metų, greitai prarado savo gimtąją ir pradėjo vartoti rusėnų kalbą. Tarp įvairių priežasčių, sukėlusių greitą gimtosios kalbos nykimą, minėtinos šios:

- atvykėlių diasporą sudarė įvairių genčių atstovai, kurie kalbėjo savo gimtuoju dialektu;
- karinė tarnyba, dėl kurios buvo ilgam išvykstama iš gimtųjų namų;
- nekompaktiškas apgyvendinimas;

² Sankt-Peterburgo universiteto profesoriaus Antano Muchlinskio teigimu, šio 1558 m. rašyto rankraščio perrašas jam buvo atsiųstas pažįstamo knygų pardavėjo iš Stambulo 1853 metais. Turkų kalba parašyto rankraščio vertimą į lenkų kalbą su komentarais A. Muchlinskis išspausdino 1858 m. žurnale *Teka Wileńska* nr. 4, p. 241–272; nr. 5, p. 121–179; nr. 6, p. 139–183. Litografinė rankraščio kopija buvo pridėta tik prie atskiro vertimo leidimo. Šiuo metu rankraščio, kaip ir jo perrašo, saugojimo vieta nežinoma. Pastaruoju metu mokslininkai vis dažniau kalba apie galimą rankraščio klastotę.

³ Azulevičiaus *Totorių apologija* buvo atsakas į antitotorišką ir antiislamišką P. Čiževskio paskvilį *Alfurkan tatarski* [1616]. Ištraukų iš *Apologijos* randame I. Kraševskio kūryboje, tačiau pats veikalas laikomas prarastu.

- mišrios santuokos su moterimis krikščionėmis.

Kalbos egzistavimo negalėjo palaikyti ir religija. Lietuvos totoriai, išpažindami islamą, per liturgines apeigas vartojo arabų kalbą, kurios nemokėjo. Kliaujantis istoriniais šaltiniais manoma, kad XVI a. viduryje didžioji dalis LDK totorių nekalbėjo tiurkiškai (*Risale-Tatari-Lech*, 1558 m.). Būtent tuo laikotarpiu atsirado ir pirmos totorių rankraštinės knygos. Jausdami būtinybę paaiškinti svarbiausias religines dogmas, totoriai pradėjo versti savo religinę literatūrą į rusėnų kalbą, o vėliau – nuo XVII a. – ir į lenkų. Šalia slaviskų tekstų gausu tekstų arabų ir tiurkų kalbomis. Viena iš šių rankraštinių knygų ypatybių yra ta, kad tekstai slavų kalbomis užrašyti arabiškais rašmenimis.

Pagal turinį totorių rankraščiai skirstomi į Koranus, tefsirus (Korano vertimus-komentarus), kitabus (knygas), chamailus (maldaknyges; be maldų, chamailuose apstu liaudies kūrybos, patarimų įvairiais kasdienio gyvenimo klausimais, taip pat burtų), tedžvidus (Korano skaitymo taisyklės). Lietuvos totorių rašytinė tradicija, šiek tiek modifikuota ir modernizuota, išliko iki mūsų dienų. XIX a. pabaigoje atsirado chamailų, rašytų kirilika, o XX a. 9-ąjį dešimtmetį – ir mašinėle spausdintas kitabas lotyniškais rašmenimis [8, 157–158]. Vienas iš senolių Lietuvos totorių, gyvenantis Baltarusijoje, šiomis dienomis vis dar perrašinėja kitabus senoviniu būdu.

Kitabai – vienas iš svarbesnių rašytinių žanrų, išvertus iš arabų kalbos reiškia *knyga*. Kitabais totoriai vadino ne kiekvieną knygą,

o tik didelio formato ir apimties knygas. V. P. Demidčiko nuomone, „iš pradžių kitabas buvo suvokiamas kaip Koranas arba tekstai iš Korano. Vėliau šiai sąvokai buvo suteikta kita prasmė. Nesuprantamos vietos pradėtos komentuoti, į kitabų sudėtį vis daugiau įtraukiama didaktinė medžiaga, o vėliau ir apokrifai. Kitabai virto savotiškais rinkiniais, jungiančiais tekstus iš Korano, apokrifus, pranašystes ir būrimo tekstus, kurių šaltinių nustatymas nėra itin lengvas darbas“ [17, 144].

Kitabai Lietuvos totoriams turėjo didelę kultūrinę ir šviečiamąją reikšmę. Iš jų buvo galima sužinoti apie musulmonų apeigas, tradicijas, susipažinti su populiariais chadišais – padavimais apie pranašą Muchamedą ir jo pirmtakus. Daug vietos juose užimdavo Rytų tautų apsakos, folkloras, kartais bibliinės legendos. Kitabai buvo akylai saugomi, o XVI a. net įrašomi į testamentus. Neretai kitabų puslapių pakraščiuose atsiradavo vertingų asmeninių įrašų apie kelionių įspūdžius, svarbius šeimos įvykius ir kitų įrašų, liudijančių tų laikų gyvenimą.

Daugelio kitabų turinys yra panašus, bet neidentiškas. Turinio pavyzdžiu galėtų būti vieno iš žinomiausių mokslui ir labiausiai tyrinėto Ivano Luckevičiaus kitabo⁴ turinys,

⁴ I. Luckevičiaus kitabas buvo aptiktas 1915 m. Keturiasdešimties Totorių kaime ir imtas mokslininkų tyrinėti [19, 28–39]. Kitabą I. Luckevičius gavo iš mulos Stepono Paltarakovičiaus. Iki 1945 m. kitabas buvo saugomas Baltarusių muziejuje Vilniuje, vėliau perduotas į Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrių, kur saugomas ir dabar (signatūra F21–814). Daugelyje straips-

kuris buvo išdėstytas 2005 m. išleistame kataloge [21]. Platus ir įvairus tiriamojo rankraščio turinys⁵ teikia galimybę jį vadinti savotišku dvasiniu Lietuvos totorių gyvenimo vadovu. Rankraščio tekstai yra svarbiausi liudytojai to, kuo vadovavosi vietinė totorių bendruomenė tiek religiniame, tiek kasdieniame gyvenime.

Trumpai pateikiame pagrindines šio raštijos paminklo temas:

1. Kitabe išdėstomi islamo pagrindai, tad sužinome, kaip juos suvokė LDK totoriai. Tai savotiškas musulmonų katekizmas, kuriame pateikiama informacija

nių buvo skelbiamos eiluiotos legendos „Miradž“ ištraukos, kurios tapo klasikiniais arabų rašmenimis užrašytų LDK rankraščių pavyzdžiu [10; 9, 135–146]. Mokslininkai Janas Stankevičius ir Marija Tauerova buvo pirmieji tyrėjai, kurie remdamiesi moksliniais transliteracijos principais supažindino skaitytojus su I. Luckevičiaus kitabo teksto ištraukomis ir populiaria legenda „Miradž“ [26, 46–52; 27, 69–80; 12, 357–390]. J. Stankevičius ketino išleisti veikalą, skirtą I. Luckevičiaus kitabo kalbai, tačiau 1954 m. Niujorke pasirodžiusioje knygoje *Mova rukapisu Al Kitab* autorius aprašė vien fonetines rašytinio paminklo ypatybes [13]. Su visu legendos tekstu galima susipažinti G. Miškinienės knygoje *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas* [11]. Čia pateikta senąja osmanų kalba rašyto teksto ir jo vertimo į rusenų kalbą transliteracija, taip pat vertimas į šiuolaikines lietuvių ir rusų kalbas. „Miradž“ legendos iš Lietuvos totorių rankraščio kalbinėms ypatybėms skirtas atskiras straipsnis [22].

⁵ I. Luckevičiaus kitabo teksto turinys sutampa su Abraomo Korickio (XIX a.) kitabo, saugomo Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (F3–391).

apie svarbiausias musulmonų šventes, šventus mėnesius, dienas ir naktis, Ramadano pasninką, maldas, namazo, kuris prilygsta pokalbiui su pačiu Viešpačiu Dievu, svarbą ir t. t.

2. Tekstuose ryškus ir moralės kodeksas, kuris apima pagrindines musulmonų pareigas, reglamentuojamas elgesys su našlaičiais, našlėmis, vyresniais žmonėmis, kalbama apie pagarbą tėvams, kaimynams ir mokytiems žmonėms, apie svingumą, gerus ir blogus poelgius, apie tuos, kurie nusipelno rojus ar pragaro, apie šeimos santykius, draudimą girtauti.
3. Tekstuose aiškinama, kaip suprasti Šventąjį Raštą, kuris buvo apreikštas keturiems pranašams, taip pat skaičių simboliką Šventajame Rašte ir kitose jo dalyse.
4. Tekstai supažindina su musulmonų etiologija ir hagiografija: pasaulio ir proto sukūrimu, pranašo Muchamedo gyvenimu ir mirtimi, pranašo Muchamedo pokalbiu su šėtonu, pasakojama apie Jėzaus motiną Mariją.
5. Tekstuose yra demonologijos ir angelologijos duomenų: ką mėgsta ir ko bijo šėtonas, apie angelus, kurie saugo žmones.
6. Kitabe pateikiama tekstų apie musulmonų apeigas ir tradicijas: laidojimo papročius, išmaldos davimą, palikimo reikšmę, būrimus⁶.

⁶ Su visu rankraščio tekstu ir jo vertimu į lietuvių bei rusų kalbas galima susipažinti G. Miškinienės knygoje *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas* [11].

Pirmas išpūdis, kurį daro rankraščių tekstai, kad tai chaotiškas siužetų išdėstymas, beprasmisškų jų perėjimų nuo vieno prie kito ir įvairių šaltinių kompiliacija. Tačiau tam tikri struktūros dėsningumai ir panašios rūšies tekstų stilistika, atsižvelgiant į pirminį šaltinį, yra tirta keleto tyrėjų darbuose [2, 163–195; 8, 169–191; 10, 63–64]. Savo stilistinėmis ypatybėmis kitabo tekstai yra artimi Korano *suroms*⁷, o dar labiau tefsiams – Korano paaiškinimams, todėl teksto išdėstymas ir jo stilistika yra artimi Koranui [23, 23; 5, 1–20].

Ilgą laiką gyvavo kitabų skaitymo tradicija po penktadieninės maldos mečetėje. Ši tradicija visai neseniai išnyko, nes beveik neliko žmonių, skaitančių arabiškais rašmenimis ir suprantančių senų rankraščių turinį.

TOTORIŲ RANKRAŠČIŲ SAUGOJIMAS IR SKLAIDA

Dar tarpukario metais kiekvienoje mečetėje saugomi ir pasiturinčių šeimų būtiniausių reliktu buvę kitabai šiomis dienomis yra bibliografinė retenybė. XX a. 7-ąjį dešimtmetį Rytų kalbų skyrius prie Lenkijos mokslų akademijos bandė surašyti totorių rankraščius, saugomus Lenkijoje [7, 165]. A. Antonovičius, rašydamas savo monografiją, surinko duomenis apie 23 rankraštines knygas ir vieną dokumentą (skolos raštelį) [15, 5]. Įvairiais istorijos tarpsniais rankraščių skaičius gerokai keitėsi [10, 32–34].

Šiandien, išnagrinėjus paskelbtus katalogus, knygas ir atskiras publikacijas, skirtas

⁷ *Sura* – kiekvieno iš 114 skyrių, į kuriuos padalytas Koranas, pavadinimas.

totorių rankraštiniam palikimui, mokslininkams pavyko identifikuoti 181 Lietuvos totorių rankraštinę knygą [31, 51]. Iš žinomų rankraščių 70 saugoma privačiose kolekcijose. Viena iš pačių didžiausių kolekcijų priklauso Ibrahimui Kanapackiui (Baltarusija). Kolekciją sudaro 25 rankraščiai, datuojami XVI–XX a. [29, 148]. Privačiose kolekcijose saugomus rankraščius savo straipsnyje aprašė Jelena Titovec [31, 53–58].

Rankraščiai iš Baltarusijos, Lenkijos ir Lietuvos valstybinių saugyklų aprašyti keturiuose kataloguose [24; 4; 25; 21]. Pačios didžiausios kolekcijos yra Baltarusijoje ir Lietuvoje – atitinkamai 47 ir 41 saugojimo vienetai. Su kiekvienais metais kolekcijos pasipildo naujais rankraščiais. Atsižvelgiant į atradimus artimiausiu metu planuojama išleisti papildytą Vilniaus universiteto publikuoto katalogo leidimą [21]. Iš 181 rankraščio tik 27 priskiriami kitabų žanrui. Pagal kolekcijas jie pasiskirsto taip: 16 kitabų yra valstybinėse kolekcijose, 11 – privačiose. Be to, iš aprašytų rankraščių 2 kitabai šią dieną laikomi dingusiais.

PERRAŠINĖJIMO STRATEGIJA, KNYGŲ GAMYBOS TECHNOLOGIJOS, VERTĖJAI/PERRAŠINĖTOJAI

Rankraštinė knygų turinys formavosi XVI–XVIII a., o vėliau, kaip manoma, iki XX a., tik buvo perrašomas su nedideliais pakeitimais. Visų žanrų rankraštines knygas laikomos verstine literatūra ir tik nedaugelyje iš jų aptinkama individualios kūrybos pėdsakų [3, 3–34]. Toks teiginys labiau tiktų išlikusioms knygoms apibūdinti. Pavyzdžiui, Ali Voronovičiaus parengtoje spaudai studii-

joje apie musulmonų liturgiją buvo surinkta 52 pamokslai iš baltarusių ir lenkų kalbomis parašytų totoriškų rankraščių [14, 9]. Taip pat jis buvo parašęs, bet nespėjęs paskelbti straipsnį „Religijny utwory poetyckie muślimów polskich“, kurio pagrindu tapo jam žinomi kitabai [14, 9].

Rankraščiai buvo perrašomi itin kruopščiai, naudojant žąsies plunksną ir augalinį rašalą. Kitabams parinkdavo geresnį popierių ir geresnį su blizgesiu rašalą. Kartais tekstas būdavo įrėmintas, apvestas raudonu rašalu ir papuoštas augaliniu ornamentu. Rankraščio viršeliai būdavo odiniai su išpaudais. Jeigu kitabą užsakydavo pasiturintis totorius, rankraštį įdėdavo į odinį dėklą. Lietuvos totorių rankraštinės knygos kodikologijos ėmėsi baltarusių mokslininkė J. Titovec savo neskelbtoje disertacijoje, kurioje mėgino atskleisti Europinės ir Rytų tradicijos įtaką totorių knygos gamybai [32].

Išlikusių rankraštinųjų knygų geografinė atsiradimo vieta nėra labai plati. Ji dažnai nustatoma pagal perrašinėtoją: rytuose tai būtų Minskas ir Smilavičiai, pietuose – Liachavičiai, Slanimas, Myšė, vakaruose – Gardinas, Sokulka (Lenkija), Raižiai ir Keturiasdešimties Totorių kaimas, šiaurinėje dalyje – Medilas ir Dokšicų apskritis [31, 53]. Nuo senų laikų totoriai mokėsi arabų rašto ir Korano skaitymo nedidelėse mokyklėlėse, kurių būta prie kiekvienos mečetės ir kiekvienoje didesnėje musulmonų gyvenvietėje [6, 182–185]. Nėra jokių duomenų apie tradicinius perrašinėtojų centrus, kurie galėjo susiformuoti vienos ar kitos mokyklėlės pagrindu. Religines knygas perrašinėjo mulos, muedzinai arba tiesiog pamaldūs vyresnio amžiaus žmonės

[6, 188]. Raštininko tapatybės konstrukcijos ėmėsi Tamara Bairašauskaitė savo straipsnyje „Vietinis komponentas Lietuvos totorių sociokultūrinės tapatybės konstrukcijoje (istoriografinis aspektas)“ [1, 269–273]. Tai nėra itin lengvas darbas, nes „priešingai nei kopijuotojų rankraščių autoriai, Rytų tekstų vertėjai, kompiliatoriai dažniausiai yra nebylūs anonimai, nepalikę menkiausios užuominos apie savo santykį su perrašomu tekstu“ [1, 270]. Tuo laikotarpiu, kai klostosi XVI–XVII a. Lietuvos totorių rašytinė tradicija, formuojasi ir raštininko tapatybė. Ir nors rankraščių tyrėjai nemažai padarė aprašydami literatūrinę Lietuvos totorių palikimą, tai tik pirmas žingsnis, po kurio dalis iškilusių klausimų vis dar lieka atviri.

Iš užrašų rankraštinės knygos parašėse kartais galima nustatyti jos savininką. J. Titovec, išanalizavusi Baltarusijos, Lenkijos ir Lietuvos kolekcijas, teigia, kad pavyko išaiškinti Baltarusijos valstybinėse kolekcijose saugomų rankraščių 15 savininkų ir visų kitų rankraščių, saugomų tiek valstybinėse, tiek privačiose užsienio kolekcijose, 102 savininkus [30, 132]. Be abejo, kaip pabrėžė ir pati autorė, šis skaičius nėra galutinis ir jį būtina tikslinti. Taip pat kitame savo straipsnyje J. Titovec bandė apibrėžti ir rankraščių perrašinėtojus [28, 113–126]. Tačiau tai irgi yra tik pradinis darbas, reikalaujantis gilaus ir išsamaus tyrimo.

RANKRAŠTINIŲ KNYGŲ TEKSTO YPATUMAI IR TEKSTOLOGINĖS ANALIZĖS BŪTINUMAS

Daug kartų kopijuojant rankraščius arba užrašant juos iš atminties (pasitaikydavo ir

tokių atveju), tekste neišvengiamai atsiranda įvairių modifikacijų: klaidų, taisyčių ir pan. [10, 72–73]. Pabrėžtina, kad pasakojimo „sutrikimų“ galėjo atsirasti ne tik dėl jų sudarančių kūriniių kompiliacijos, perrašinėtojo nepatyrimo, bet ir dėl kitokių procesų, vykusių greičiausiai kuriant šį totorių raštijos paminklą. Galbūt jų atsirado keičiantis visuomeninėms buities sąlygoms. Prie tokių išvadų priėjome, iššifravę ir transliteravę visą rankraštį, tiek slavų, tiek Rytų kalbomis surašytas jo dalis. Pavyzdžiui: „Nepravalgykite našlaičių turto kartu su savo, nes tai – didelė nuodėmė. Jeigu bijote, jog nebūsate teisingi našlaičiams, našlėms⁸ <...> ir neduokite našlaičių turto neprotingiems žmonėms, kurie nemoka tinkamai prekiauti.“ Nustačius šios dalies šaltinį ir išanalizavus jo arabišką tekstą paaiškėjo, kad sakinių nesuderinamumas atsirado dėl to, kad praleistas sakinytis apie galimybę turėti dvi, tris ar keturias žmonas. Emigrantai iš Aukso ordos, gyvenę LDK, keletą žmonių turėjimo galimybę laikė nepriimtina ir neatitinkančia įstatymų. O mechaniskas teksto dalies praleidimas ir sukelia nuolatinius neaiškumus.

Nereikia pamiršti, kad Lietuvos totorių bendruomenės atskyrimas nuo religinių centrų, matyt, lėmė ir tokio pobūdžio tekstų, kuriuose galima įžvelgti neįteisintų religinių papročių, atsiradimą. Tarp tokių papročių minėtinas *davuras* (*daur*)⁹:

⁸ Nebaigtas Korano ajato fragmentas (4:3): O jeigu bijote, kad nebūsate teisingi našlaičiams, tai tuokitės su tomis, kurios jums yra mielos moterys – ir dviem, ir trim, ir keturiomis.

⁹ *Davur* (*daur*) – malda prie mirusiojo už jo pra-

„Jeigu būsi pakviestas į umuro namazą, tai reikia skaityti davurą. Tai yra jūs turite suskaičiuoti metus, mėnesius, dienas ir valandas, kiek *mejitas*¹⁰ praleido namazų, paimant nuo kelių dešimčių iki kelių metų. Kaip parašyta mūsų [Šventajame] Rašte: Kas užsisakys ir mokės, – tas už kiekvieną praleistą kartą [privalo duoti] po *batmaną*¹¹ kviečių. Taip už kiekvieną Ramadano mėnesio [pasninko] dieną, kurią nepasninkavo, sumokėti po *batmaną* kviečių arba po du *batmanus* miežių. Du *batmanus* [sudaro] vienuolika svarų, o vieną *batmaną* – penki su puse svarų. Pagal tokį paaiškinimą reikia suskaičiuoti, kiek bus iš viso. Visa tai reikia atiduoti mokytiems [vyrams]. O tie mokyti [vyrai], kurie to imsis, savo ruožtu privalo Viešpačiui Dievui visa širdimi už tą mejitą melstis. Pinigai [su] Korano [pagalba] perduodami virš mejito: tie grašiai yra parišami po Koranu. Labiausiai patyręs moksle privalo sakyti šiuos žodžius: <...>. Davuro *nijetas*¹² <...>. Kas priima [Koraną], turi kalbėti [šiuos žodžius]: <...>. Pasakęs [tuos žodžius], privalai perduoti Koraną kitam, kuris taip pat jį perduos kitam ir taip iki paskutinio. O paskutinis, perduodamas Koraną imamui, privalo sakyti tuos žodžius: <...>. Imamas, priimdamas [Koraną], turi sakyti: <...>. O priėmęs, imamas pradeda skaityti [šią] *dua*¹³: <...>“ [11, 247–249].

Kai kurie laiko davurą šariato leistinu dalyku, kuris atstoja nuodėmių išpirkimą. Tačiau tuo tikintis nusigręžia nuo tikėjimo. Iš tikrųjų davuras prieštarauja šariato mokymui ir niekaip juo negrindžiamas. Davuro

leistas kasdienes maldas ir pasninką Ramadano mėnesį.

¹⁰ *Mejit* (*majit*) – velionis.

¹¹ *Batman* (turk.) – svorio matas nuo 2,5 iki 10 kg.

¹² *Nijet* – ketinimas atlikti namazą, perskaityti malda.

¹³ *Dua* – malda.

šalininkai mano, kad už mirusiojo neatliktas maldas ir pasninko nesilaikymą giminės privalo sumokėti tam tikrą mokestį. Alachas Korano antroje suroje draudžia bet kokį svetimo turto pasisavinimą neteisėtu būdu. Islamo pradinėje stadijoje davuro tradicijos nebuvo. Davuras atsirado tuo metu, kai tikintieji ne taip uoliai pradėjo laikytis Korano ir pranašo *sunos*¹⁴ nurodymų. Todėl davuro tradicija laikoma tam tikros grupės žmonių prasimanymu. Pavojingiausias davuro laikymosi padarinys tas, kad daugelis musulmonų susidarė nuomonę, kad jeigu visą gyvenimą nesimeldi ir nepasninkauji, tai po mirties visas nuodėmės padės išpirkti davuras.

Prie svarbiausių apeigų priskiriami: vardo suteikimas (azan), sužadėtuvės (nikiach), laidojimo apeigos (džanaza), įbrolystės ryšiai (achret), avino aukojimo apeigos. Būsimiems tyrimams daug reikšmės turėtų ne tik šių tekstų palyginimas visuose esamuose rankraščiuose, bet ir jų sugretinimas su išlikusia gyvąja tradicija. Tokie palyginimai leistų nustatyti, kaip laikui bėgant keitėsi vienos ar kitos apeigos.

Teksto, parašyto dviem kalbomis, kaip tai buvo padaryta užrašant „Miradž“ legendą, visiškas iššifravimas padeda atskleisti įvairias klaidas, kurios atsirado jau pirmame etape – verčiant tekstą iš senosios osmanų kalbos. Pavyzdžiui,

geçdüm andan seyri idüm *burcları* / teferüc eyledüm kamu yalduzları

¹⁴ *Suna* – Muchamedo ir jo bendražygių papročių ir elgesio visuma, kartu su Koranu sudaranti musulmoniškojo gyvenimo pagrindą.

пашōв ‘адтӯл гӯлав *na vejax* / разгледав ўсе звезди

cümlesi şöyle şaf şaf aşılı / her biri dūnyā ғағından ulu

кажнайе так сафами сафами завешана / кажнайе за сөгōбветнӯйу гару бōлшайе [11, 513].

„Išėjau iš ten, vaikščiojau ant bokštų, apžiūrinėjau žvaigždes, <...> kurios sukabintos *safais*¹⁵, kiekviena iš jų yra didesnė už kalną.“¹⁶

Žodis *burcları* turkų kalboje turi keletą reikšmių: 1. tvirtovės bokštas; 2. zodiako žvaigždynas. Vertėjas pavartojo šio žodžio būtent pirmą reikšmę, pritaikydamas ir veiksmazodžio *seyretmek* (stebėti) vieną iš reikšmių – pasivaikščioti.

Taip pat fragmente:

yedi kat yedi gögi cümlesi / eki *budi* arasında durur kamuşı

сем крōт зємли и неба ўсе / межї двух ладзвей стайац ‘у йєгō

yedi gögi budi arasında durur / her kim aña inanmaz kāfir durur

{земла и небо межї двӯх ладзвей стайац / хтоб мне неверив қафирин йєст} [11, 519]

„Septyni žemės sluoksniai ir septynios dangaus sferos stovi tarp laivų. Žemė ir dangus yra tarp tų laivų, jei kas nors netiki manimi, tas yra kafirinas.“¹⁷ Žodžio *budi* (*but* – koja, šlaunis) reikšmę vertėjas/

¹⁵ *Saf* – eilė.

¹⁶ Vertimas į šiuolaikinę lietuvių kalbą (aut.).

¹⁷ *Kafir* – netikintysis, ne musulmonas.

perrašinėtojas pakeičia jau jam žinomu *bot* (laivas, valtis).

Tokių pavyzdžių galima pateikti dar daugiau. Atskirai nagrinėtinas ir pats senąja osmanų kalba parašytas tekstas, sugretinant jį su analogišku tekstu iš kitų rankraščių. Tik tokiu būdu įmanoma atskleisti visus teksto ypatumus.

Kiekvieną iš minėtų rankraščio ypatybių būtina tirti atskirai. Analizuojant tradiciją, paprotį, reikėtų atsižvelgti į ikiislaminę praeitį, pačią islamo tradiciją (klasikinę) ir į vietinę, naujai susiformavusią tradiciją. Lietuvos totorių bendruomenė puikiai sujungė visas tris tradicijas ir tai galime pamatyti nagrinėdami būtent jų kultūrinį (literatūrinį) palikimą – rankraščius. Svarbiausia tyrėjo užduotis – palyginti rankraščių tekstuose aprašytus papročius, tradicijas su gyvai egzistuojančiais. Gauta medžiaga taip pat padėtų suprasti tas rankraščių vietas, kurias mes laikome ne visai aiškėmis, sugadintomis daug kartų perrašinėjant. Be abejo, negalima apsieiti ir be tekstologinės analizės, kuri padėtų lokalizuoti tekstus, galbūt net nustatyti tekstų formavimo principus ir kokias nors tradicines perrašinėjimo mokyklas.

VIETOJE IŠVADŲ

Bandant apibrėžti pagrindinio Lietuvos totorių rašytinio žanro – kitabų – tyrimų pers-

pektyvas, reikia turėti omenyje keletą svarbių dalykų. Visų pirma, išlieka aktualūs archeografiniai tyrimai, nes kiekvienoje Lietuvos totorių bendruomenėje (ir tų, kurios gyvena Lenkijoje ir Baltarusijoje) vis dar galima rasti vertingų rankraščių. 2002 m. tokios ekspedicijos metu buvo aptiktas XIX a. pradžia datuojamas labai vertingas kitabas, kurio 174–304 puslapiuose surašytas keturių dalių tekstas „Turko kelionė į Rytus“ [20, 170]. Šis kūrinys buvo labai populiarus ir sulaukė keleto laidų (1789, 1797, 1823 ir 1824), iš kurių viena pasirodė Vilniuje (1924). Nors kūrinį buvo lengva įsigyti, vietinis totorius perrašė jį arabų rašmenimis ir įtraukė į vieno iš kitabų sudėtį. Nustatytas šaltinis padeda atsekti transliteracijos būdus.

Antra, skelbiant rankraščius, būtina iššifruoti visų jų tekstus, surašytus įvairiomis kalbomis. Tik tokiu būdu, kaip jau mėginome parodyti, įmanoma suprasti tekstų prasmę, kuri laikui bėgant galėjo smarkiai pasikeisti. Taip pat dvikalbių tekstų transliteravimas, pavyzdžiui, „Miradž“ legendos, padėjo nustatyti ir vertimo klaidas, kurios vėliau kartojosi perrašytuose tekstuose.

Būtina toliau kataloguoti rankraščius, kurti skaitmeninę jų bazę. Visos šios priemonės padėtų išsaugoti totorių rašytinį paveldą, kuris daug ką gali pasakyti ateinančioms kartoms.

1. BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Vietinīs komponentas Lietuvos totorių sociokultūrinės tapatybės konstrukcijoje (istoriografinis aspektas). Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*. Vilnius, 2009, p. 255–273.

2. DROZD, Andrzej. Tatarska wersja pieśni-legandy o św. Hiobie. *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Literacka, nr. 2 (22) (Poznań), 1995, p. 163–195.

3. DROZD, Andrzej. Wpływy chrześcijańskie na literaturę tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. *Pamiętnik Literacki*, t. 88, zesz. 3, p. 3–34.

4. DROZD, Andrzej; DZIEKAN, Marek; MAJDA, Tadeusz. *Piśmiennictwo i mubiry Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa, 2000.

5. KOWALSKI, Tadeusz. Próba charakterystyki twórczości arabskiej. *Rocznik Orientalistyczny* (Lwów), 1934, nr. 9, p. 1–20.

6. KRIČINSKIS, Stanislovas. *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*. Iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė. Vilnius, 1993.

7. ŁAPICZ, Czesław. *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (Paleografia. Grafia. Język). Toruń, 1986.

8. ŁAPICZ, Czesław. Zawartość treściowa kitabu tatarów litewsko-polskich. *Acta Baltico-Slavica* (Wrocław), 1991, nr. 20, p. 169–191.

9. ŁAPICZ, Czesław. Trzy redakcje językowe mużulmańskiej legendy w piśmiennictwie tatarów litewsko-polskich. *Acta Baltico-Slavica* (Wrocław), 1991, nr. 20, p. 155–167.

10. MIŠKINIENĖ, Galina. *Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai: Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*. Vilnius, 2001.

11. MIŠKINIENĖ, Galina. *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Vilnius, 2009.

12. STANKEVIČ, Jan. Příspěvky k dějinám beloruského jazyka na zaklade rukopisu „Al kitab“. *Slavia* (Praha), 1933–1934, nr. 12 (3–4), p. 357–390.

13. STANKEVIČ, Jan. *Mova rukapisu Al Kitab*. Kryvickaha muzeju Jvana Łuckieviča ū Vilni. Časć I: Fonetyka. New York, 1954.

14. TYSZKIEWICZ, Jan. Imam Ali Ismail Woronowicz w Warszawie i Klecku: 1937–1941. *Rocznik Tatarów polskich*. Gdańsk; Toruń, 1995, t. 3, p. 7–17.

15. АНТОНОВИЧ, Антон. *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. Вильнюс, 1968, p. 50–57.

16. ВОЛЬСКИЙ, Виталь. Отрывок из китаба. *Узвышиша*, 1927, nr. 4, p. 135–146.

17. КУЛИНИЧ, Елена. Перевод Корана в среде литовских татар: история и перспективы изучения. Iš *Четвертые Торчиновские чтения*. СПб, 2007, p. 138–146.

18. ЛАСТОЎСКИ, Вацлаў. *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*. Коўна, 1926.

19. ЛУЦКЕВИЧ, Иван. Ай Китаб (3 пасьмертнай спадчыны Івана Луцкевіча). *Наша Ніва: зборнік*. Вільня, 1920, p. 28–39.

20. МИШКИНЕНЕ, Галина. Из археографических находок лета 2002 года. *Slavistica Vilnensis. Kalbotyra*, 2002, 51 (2), p. 165–173.

21. МИШКИНЕНЕ, Галина; НАМАВИЧЮТЕ, Сигита; ПОКРОВСКАЯ, Екатерина. *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*. Вильнюс, 2005, p. 39–40.

22. МИШКИНЕНЕ, Галина; ДУРГУТ, Хусейн. Легенда «Мирадж» из китаба Ивана Луцкевича. *Bibliotheca Archivi Lithuanici: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, nr. 7, Vilnius, 2009, p. 357–375.

23. ПИОТРОВСКИЙ, Михаил. *Коранические сказания*. Москва, 1991, р. 23.

24. *Рукописныя і друкаваныя кнігі беларускіх татароў*: Каталог выставы. Мінск, 1997.

25. *Рукапісы беларускіх татароў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі*: Каталог. Укладальнікі Іннеса Адамовна Ганчарова, Алена Іосифовна Цітавец, Міхаіл Уладзіміровіч Тарэлка. Мінск, 2003.

26. СТАНКЕВІЧ, Ян. Адрывак з Аль-кітабу. *Крывіч* (Коўна), 1924, нр. 8, р. 46–52.

27. СТАНКЕВІЧ, Ян; ТАЎЭРАВА, Марыя. Апаваданне з Аль-кітабу. *Крывіч* (Коўна), 1925, нр. 9, р. 69–80.

28. ЦІТАВЕЦ, Алена. Звесткі пра перапісчыкаў рукапісных кніг беларускіх татароў XVII–XX стст. Із *Беларускі археаграфічны штогоднік*. Мінск, 2005, вып. 6, р. 113–126.

29. ЦІТАВЕЦ, Алена. Беларускія кнігазборы татарскіх рукапісных кніг. Із *Інфармацыйнае абеспечэнне навуки Беларусі*: от рукопісей к электронным інфармацыйным рэсурсам. Мінск, 2006, р. 147–156.

30. ЦІТАВЕЦ, Алена. Уладальнікі рукапісаў беларускіх татароў: аналіз запісаў на іх кнігах. In *Беларускі археаграфічны штогоднік*. Мінск, 2007, вып. 8, р. 127–133.

31. ЦІТАВЕЦ, Алена. Рукапісы нашчадкаў татароў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету. Із *Збыткі*: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2009, р. 49–62.

32. ЦІТАВЕЦ, Алена. *Арабаграфічныя рукапісы канца XVII–першай палавіны XX ст. – крыніцы для вывучэння духоўнай культуры татароў Беларусі*: Аўтарэфэрат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2009.

MANUSCRIPTS OF LITHUANIAN TATARS: HISTORY AND PERSPECTIVE OF RESEARCH

GALINA MIŠKINIENĖ

Abstract

The Lithuanian Tatar manuscript tradition is unique cultural phenomenon which was born in the 16th century and an composed exclusive heritage feature of Grand Duchy of Lithuania. In the mid-16th century, the oldest Tatar manuscripts (Kitab, Chamail, Tejvid, Tefsir) were written in the old Belarusian or Polish languages but in Arabic script. Manuscripts in the Slavic languages contain also texts in the Arabic and Ottoman Turkish languages. Specialists had already paid attention to this manuscript literature in the mid-19th century. However, only in the end of the 20th century comprehensive and purposeful studies were started when Professor

Anton Antonovič published his monograph *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система* (Vilnius, 1968). When this rich layer of Eastern culture was further researched, the graphic and textual analysis and the analysis of thematic manuscripts were started by Galina Miškinienė, Andrzej Drozd, Czesław Łapicz, Paul Suter.

Nevertheless, those studies are insufficient, because most of manuscripts stored in archives (their content, characteristics of graphic, literature, speech, religion and culture) are poorly known even by specialists of this branch. Till now, only few Tatar manuscript sources have

been transcribed (from Arabic script) and published in full text.

Transcribed manuscripts provide versatile information about the religious and cultural life of the Lithuanian Tatar community. One of the oldest and most important manuscripts is Ivan Luckevič's kitab. Exactly after its discovery in

early 20th century in the Keturiasdešimt Totorių village interest in those manuscripts appeared. This large kitab (280 pages) is very important also for his content and it can be considered as an encyclopaedia of Muslims of the Grand Duchy of Lithuania.

Įteikta 2010 m. vasario mėn.